

Deltion of the Christian Archaeological Society

Vol 12 (1986)

Deltion ChAE 12 (1984), Series 4. In the centenary of Christian Archaeological Society (1884-1984)

The franco-byzantine church of the Virgin at Anhelion (Glatza), in Elis

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.953](https://doi.org/10.12681/dchae.953)

To cite this article:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1986). The franco-byzantine church of the Virgin at Anhelion (Glatza), in Elis. *Deltion of the Christian Archaeological Society*, 12, 239-264. <https://doi.org/10.12681/dchae.953>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο
Ανήλιο (τ. Γκλάτσα) της Ηλείας

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 239-264

ΑΘΗΝΑ 1986

Η ΦΡΑΓΚΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΟ ΑΝΗΛΙΟ (τ. ΓΚΛΑΤΣΑ) ΤΗΣ ΗΛΕΙΑΣ

1

Τά ιστορικά τῶν χρόνων τῆς φραγκοκρατίας στήν κάτω Ἑλλάδα εἶναι ἀρκετά γνωστά χάρι στήν ἐπιστημονική ἔρευνα πού βασίζεται στά κείμενα τῆς ἐποχῆς. Δέν διαπιστώνεται ὅμως τό ἴδιο προκειμένου γιά τήν τέχνη καί μάλιστα τήν ἀρχιτεκτονική τῆς ἴδιας περιόδου. Τοῦτο γιατί τά μνημεῖα πού σώθηκαν δέν συσχετίζονται ἄμεσα μέ τίς γραπτές πηγές, δύσκολα τοποθετοῦνται χρονολογικά καί κατά συνέπεια δύσκολα ἐρμηνεύονται.

Ἐπάρχει ἡ γενική ἄποψη ὅτι κάτω ἀπό συνθήκες δουλείας, ὅπως τότε, ἡ πολιτιστική δραστηριότητα τοῦ ντόπιου ἑλληνικοῦ στοιχείου περιορίστηκε. Τά πράγματα ὅμως δέν φαίνεται νά εἶναι τόσο ἀπλά. Πρῖν ἀπό τήν κατάκτηση, τό 1205 γιά τήν Ἑλλάδα, εἶχαν προηγηθεῖ δύο τουλάχιστον αἰῶνες σχετικῆς εὐημερίας, ἀκμῆς καί δημογραφικῆς ἀνάπτυξης, πού παρά τίς νορμανδικές ἐπιδρομές καί τίς οικονομικές δυσκολίες τῆς τελευταίας περιόδου κρατοῦσαν τή γενική πολιτιστική στάθμη ἀρκετά ψηλά. Κάτι πού ἔρχεται νά διαψεύσει τήν ἄποψη γιά περιορισμένη δραστηριότητα κατά τή φραγκοκρατία εἶναι λ.χ. ὁ μέγας ἀριθμός τοιχογραφημένων συνόλων πού σώθηκαν ἀπό τόν 13ο αἰῶνα. Πράγματι, σύμφωνα με πρόσφατες ἔρευνες¹ τά σύνολα μνημειακῆς ζωγραφικῆς στήν Ἑλλάδα ἀνέρχονται κατά τόν 13ο αἰῶνα σέ 339 ἔναντι 47 τοῦ 11ου καί 79 τοῦ 12ου αἰῶνα ἀντίστοιχα. Κάθε ἄλλο παρά μείωση τῆς δραστηριότητας διαπιστώνεται λοιπόν, γιά τή ζωγραφική τουλάχιστον, κατά τά χρόνια τῆς φραγκοκρατίας.

Γιά τήν ἀρχιτεκτονική δέν φαίνεται γιά τήν ὥρα εὐκόλο νά γίνει μιᾶ ἀνάλογη μέτρηση καί ὅπωςδήποτε εἶναι τελείως ἀπίθανο νά ὑπάρξουν παρόμοια ἀποτελέσματα. Ἡ ναοδομία «παράγεται» κάτω ἀπό διαφορετικές οικονομικές καί κοινωνικές προϋποθέσεις. Ἐνῶ δηλαδή ἡ ζωγραφική κατά τή 13η ἑκατονταετία γινόταν μέ μικρά ἔξοδα ἀπό ντόπιους καλλιτέχνες καί μέ τήν πρωτοβουλία ἱερωμένων, ἰδιωτῶν ἢ μικρῶν κοινοτήτων², ἡ ἀρχιτεκτονική (μέ κάποιες προθέσεις) ἀπαιτοῦσε πολύ μεγαλύτερες δαπάνες. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι σέ ἄλλες, μή φραγκοκρατούμενες περιοχές, πού

1. Βλ. Μανόλης Χατζηδάκης, Ἡ μνημειακή ζωγραφική στήν Ἑλλάδα. Ποσοτικές προσεγγίσεις, ΠΑΑ 56 (1981), σ. 375-390, καί Man. Chatzidakis, Les aspects de la peinture monumentale byzantine en Grèce, Glas CCCXXXVIII de l'Académie Serbe des sciences et des arts, Beograd 1983, σ. 8-9. Κι ἂν ἀκόμα δεχθεῖ κανεῖς ὅτι πολλές ἀπό τίς τοιχογραφίες ἔγιναν σέ περιοχές μὴ ἐλεγγόμενες ἀπό τοὺς Φράγκους, καθὼς καί ὅτι ἡ πιθανότητα διασώσεως τῶν παλαιότερων συνόλων εἶναι λογικά μικρότερη, ἡ διαφορὰ τῶν ἀριθμῶν εἶναι ἐντυπωσιακή.

2. Χατζηδάκης, ὁ.π., σ. 389.

μιά τοπική αὐλή προσπαθοῦσε νά διατηρήσει τό βυζαντινό ὄνομα καί τό πολιτιστικό γόητρο τῆς αὐτοκρατορίας, στήν Ἥπειρο, τή Σερβία, τήν ἐπικράτεια τῶν Λασκαριδῶν ἢ τόν μακρινό Πόντο, κτίζονταν τήν ἴδια ἐποχή σπουδαῖες, μεγάλες καί δαπανηρές ἐκκλησίες, κάτι πού δέν παρατηρεῖται ἐδῶ³.

Γιά τήν Πελοπόννησο, ἀπό πλευρᾶς ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ 13ος αἰώνας εἶναι μιά ἐποχή πού θά μπορούσε ἴσως νά χαρακτηριστεῖ ὡς μεταδατική, μεταξύ τῆς μεσοβυζαντινῆς καί τῆς παλαιολογείου. Μετά τόν διαμελισμό τῆς αὐτοκρατορίας ἀπό τοὺς Σταυροφόρους, στήν ἐπικράτεια τοῦ φραγκικοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας θά διαπιστωθεῖ μιά διπλή ἀρχιτεκτονική δραστηριότητα μέ τήν ἀνέγερση ἀφενός μερικῶν μεγάλων, καθαρά γοθικῶν μνημείων ἀπό τό ἐπικυρίαρχο φραγκικό στοιχείο⁴ καί ἀφετέρου μικρῶν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν πού συνεχίζουν τήν ντόπια παράδοση καί ἐπηρεάζονται κατά περίπτωση ἀπό τήν ξένη.

Στή δευτέρη αὐτή κατηγορία ἀνήκει ἡ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου, ἡ μελέτη τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ. Εἶναι ἓνα μνημεῖο πού, ἂν καί μικρό, ἔγινε μέ κάποιες προθέσεις καί ἐνῶ διατήρησε σέ πολλά τήν τοπική παράδοση, ἔχει στοιχεῖα πού μαρτυροῦν τίς νέες ιδέες τῆς ἐποχῆς. Ἡ σημασία της, λοιπόν, γιά τήν ἔρευνα τῶν προβλημάτων τῆς ναοδομίας στήν Πελοπόννησο κατά τή φραγκοκρατία, δέν εἶναι μικρή.

2

Τό Ἀνήλιο, ἄλλοτε Γλάτσα, βρίσκεται στήν ἐπαρχία Ὀλυμπίας⁵ τοῦ νομοῦ Ἡλείας, 5 χλμ. περίπου ἀνατολικά ἀπό τήν ἐθνική ὁδó, μετά τά χωριά Ζαχάρω καί Κακόδατος. Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας, προσιτή σήμερα ἀπό ἀγροτικό χωματόδρομο, ὑψώνεται σέ θέση κάπως ἀπόμερη, 1 χλμ. περίπου στά νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τό χωριό ἀναφέρεται ἤδη ἀπό τόν 14ο αἰώνα⁶ καί ὅτι σχετίζεται μέ τήν παρουσία τῶν Φράγκων στήν περιοχή.

Ἡ ἔρειπωμένη σήμερα ἐκκλησία εἶναι τοπικά γνωστή ὡς Παναγία καί πιστεύεται ὅτι ἦταν ἄλλοτε καθολικό μοναστηριοῦ ἢ μᾶλλον ἐκκλησία

3. Γιά τή βυζαντινή ἀρχιτεκτονική κατά τόν 13ο αἰώνα βλ. V. Κοράς, *L'architecture byzantine au XIIe siècle. L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani, Beograd 1967*, σ. 11-22.

4. Πλήρη κάλυψη τοῦ θέματος βλ. στόν A. Bon, *La Morée franque, Paris 1969*, passim.

5. Δύο οἰκισμοί μέ τά ὀνόματα Γλάτσα καί Γλατσοπούλα ἢ Μεγάλη καί Μικρή Γλάτσα ἀνῆκαν ἄλλοτε στόν δήμο Φιγαλείας καί ἀποτελοῦν σήμερα μία κοινότητα.

6. Τό χωριό μέ 25 ἐστίες ἀνῆκε τό 1391 σέ κάποιον Pierre Gros καί ἀναφέρεται στίς πηγές μέ τό ὄνομα La Glace. Τήν ταύτιση εἶχε κάνει ἀπό παλιά ὁ A. Struck. Βλ. Bon, ὁ.π., *Texte*, σ. 391, 392.

μετοχίου καί μάλιστα τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Πάντων Χαράς, τῶν Στροφάδων⁷. Ἡ ἀπομονωμένη θέση, κοντά σέ πηγή νεροῦ, κάνει πολὺ πιθανή τὴν ἀνέγερση τοῦ μνημείου ἀρχικά ὡς καθολικοῦ.

Ἡ Θεοτόκος τοῦ Ἀνηλίου εἶναι σχεδόν ἄγνωστη στὴν ἐπιστήμη. Μία φωτογραφία τοῦ ἐσωτερικοῦ της (Εἰκ. 1), χωρὶς σχόλια, δημοσιεύθηκε πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀπὸ τὸν Struck⁸, ὁ καθηγητὴς Π. Βοκοτόπουλος⁹ ἀπαρίθμησε τὸν ναὸ σὶς μετὰ τὸ 1204 βασιλικὴς τῆς Πελοποννήσου καί πρόσφατα ὁ Γ. Βελένης ἀναφέρθηκε σέ οἰκοδομικὲς του λεπτομέρειες δημοσιεύοντας δύο ἀκόμα φωτογραφίες¹⁰.

Πέρα ἀπὸ αὐτά, οἱ μόνες πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖο προέρχονται ὡς τώρα ἀπὸ παλιὲς φωτογραφίες, ἕξι τῆς φωτοθήκης τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου¹¹ καί δύο τῆς συλλογῆς G. Millet¹². Πρόκειται γιὰ πολύτιμα τεκμήρια δεδομένου ὅτι διασώζουν στοιχεῖα τοῦ μνημείου, τὰ ὁποῖα σήμερα ἔχουν καταστραφεῖ ἢ χαθεῖ¹³. Γι' αὐτά θά ξαναγίνει λόγος.

Γραπτὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκκλησίαι τῆς Θεοτόκου δέν μᾶς εἶναι γνωστὲς. Οἱ περιηγητὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα δέν σημείωσαν κἀν τὸ μνημεῖο, πού ἦταν μακριὰ ἀπὸ κλασικὲς ἀρχαιότητες καί ἔξω ἀπὸ τοὺς δρόμους πού συνήθως ἀκολουθοῦσαν.

Δυστυχῶς ἡ ἐκκλησίαι τοῦ Ἀνηλίου δέν εἶναι ἀπλῶς ἐρειπωμένη, ἀλλὰ καί καταδικασμένη νὰ καταστραφεῖ. Ἡ πλήρης ἐγκατάλειψη καί οἱ εὐνοϊκὲς φυσικὲς συνθῆκες τοῦ περιβάλλοντος ἐπέτρεψαν τὴ διάλυση τοῦ κτιρίου ἀπὸ τὴ βλάστηση. Πλήθος ἀπὸ δέντρα ἔχουν φυτρώσει ἀπὸ παλιά¹⁴ πάνω στοὺς ἐρειπωμένους τοίχους, ἔτσι ὥστε νὰ τοὺς χωρίσουν σέ κομμάτια καί ἐνίστε νὰ τοὺς μετακινήσουν ἀπὸ τὴ θέση τους. Ἀποτέλεσμα αὐτοῦ εἶναι

7. Δέν ἔγινε δυνατὴ ἡ ἔρευνα σὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς προκειμένου νὰ βρεθοῦν περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖο.

8. A. Struck, *Mistra. Eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910*, σ. 147, 148, εἰκ. 75. Ἡ φωτογραφία εἶναι ἡ γνωστὴ μὲ τὰ στοιχεῖα TRI. 136 τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.

9. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καί τὴν Ἡπειρον, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 99, σμ. 6 καί σ. 195, σμ. 1.

10. Βλ. Γ. Βελένης, Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 24, 58, 257, σμ. 3, πίν. 86 καί 24α.

11. Μὲ τὰ στοιχεῖα Glatza TRI. 131 - TRI. 136. Δέν εἶναι γνωστὴ ἡ χρονολογία λήψεώς τους.

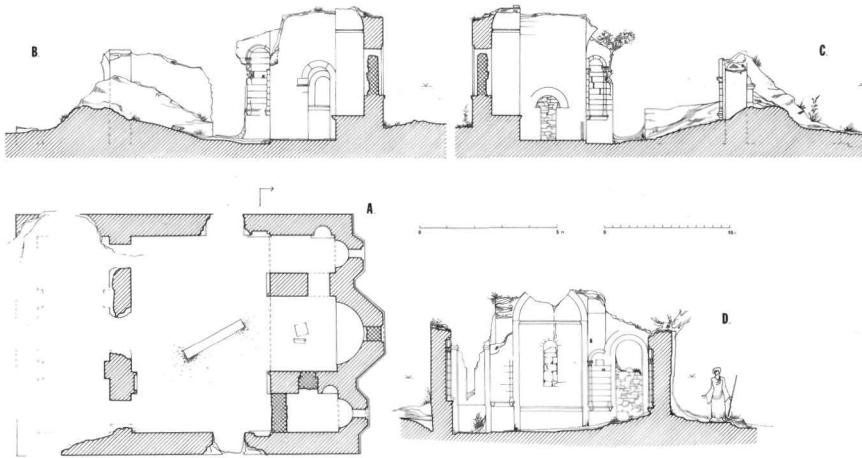
12. Βλ. *Catalogue des négatifs de la collection chrétienne et byzantine fondée par Gabriel Millet*, Paris 1955, σ. 99, C 2589 καί C 2590.

13. Καί ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εὐχαριστῶ θερμὰ τὴ διεύθυνση τόσο τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ὅσο καί τοῦ 5ου τμήματος τῆς Σχολῆς Ἀνωτέρων Σπουδῶν σὸ Παρίσι, γιὰ τὴν πρόθυμη παραχώρηση τῶν φωτογραφιῶν.

14. Οἱ παλιὲς φωτογραφίες μαρτυροῦν ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ δέντρα ἔχουν ζωὴ ἴσως ἑκατὸ χρόνων. Τὸ κόψιμο τῶν δέντρων χωρὶς παράλληλη στερέωση τῶν τοίχων θά σήμαινε τὴν τελικὴ τους καταστροφὴ.

Είχ. 1. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ κυρίως ναοῦ. Φωτογραφία τοῦ Γερμ. Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (TRI. 136).

Εικ. 2. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Κάτοψη, δύο τομές κατά τό μήκος καί τομή κατά τό πλάτος τοῦ ναοῦ, στή σημερινή του κατάσταση.

καί ἡ ἀτέλεια τῶν μετρήσεων, βάσει τῶν ὁποίων ἔγιναν τά σχέδια¹⁵ τοῦ παρόντος ἄρθρου.

3

Εὐκόλα διαπιστώνεται ὅτι ἡ ἐκκλησία πού ἐξετάζουμε δέν ἔχει, ὅπως συχνά συμβαίνει σέ βυζαντινά μνημεῖα, πολλές φάσεις κατασκευῆς. Μόνο μετά τήν ἐρείπωσή της (ἀπό σεισμό ἢ φωτιά) οἱ χωρικοί ἔκτισαν ἀπό πωρολίθους πρόχειρους τοίχους γιά νά συγκρατήσουν στή θέση τους τίς πλάγιες θύρες καί τό παράθυρο τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι ἐπίσης ἄγνωστο πότε ἀπομονώθηκε τό διακονικό μέ τοῖχο, ἔτσι ὥστε νά δημιουργηθεῖ ἐκεῖ ἕνα πρόχειρο ὀστεοφυλάκιο¹⁶ (Εἰκ. 2).

Ἡ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου ἐγγράφεται σέ ὀρθογώνιο, διαστ. 12,51×8,63 μ. Εἶναι δρομική μέ νάρθηκα, τριμερῆς ὡς πρός τό πλάτος σ' ὅλη της τήν ἔκταση. Τό πλάτος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅπως καί τοῦ μεσαίου κλίτους, εἶναι 2,74 μ. καί τό πλάτος τοῦ νάρθηκα 2,63 μ. Ἔτσι ὁ κυρίως ναός μαζί μέ τό ἱερό πλησιάζει σέ ἀναλογίες τό τετράγωνο (1:1,05).

15. Καί ἀπό τή θέση αὐτή εὐχαριστῶ τόν σπουδαστή τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τμήματος κ. Πέτρο Κουφόπουλο γιά τήν ἐπί τόπου βοήθεια κατά τήν ἀποτύπωση τοῦ ναοῦ τόν Ἰούνιο τοῦ 1983.

16. Ἀνάλογο παράδειγμα στόν Ταξιάρχη τῆς Λοκρίδος, βλ. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Λοκρίδος, ΕΕΒΣ ΣΤ' (1927), σ. 356, εἰκ. 1.

Σημειώθηκε ήδη ή προχωρημένη ερείπωση του ναού. Από τον δυτικό τοίχο, την πρόσοψή του, δεν σώθηκαν παρά μόνο θεμέλια. Ο τοίχος μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού¹⁷ έχει πέσει και εν μέρει έχει παραχωθεί από τις πέτρες, έτσι ώστε να μην μπορεί να μετρηθεί το ύψος ούτε μιάς από τις τρεις τοξωτές εισόδους¹⁸ του κυρίως ναού. Τό τριμερές ιερό σώζεται κάπως καλύτερα· παρέχει στοιχεία που δίνουν την ολοκληρωμένη αναπαράστασή του, με μέγιστο ύψος ενός από τους τοίχους του 4,50 μ.

Ο νάρθηκας είναι όπως ούτως ή άλλως σύγχρονος με τον κυρίως ναό. Η συνέχεια της τοιχοποιίας έξωτερικά (ικανοποιητικά διατηρημένης στή δόρυα ὄψη) τό ἀποδεικνύει. Οἱ παραστάδες που σώζονται στην ανατολική του πλευρά¹⁹ μαρτυροῦν ὅτι ὁ νάρθηκας ἦταν τριμερής καί τά λείψανα τοῦ πρὸς βορρᾶ τόξου καθὼς καί τοῦ βορειοανατολικοῦ λοφίου δείχνουν πὼς ἦταν θολοσκεπής. Ἐνα ὀγκῶδες μάλιστα κομμάτι προερχόμενο ἀπὸ θολωτή κατασκευή κείται ἀκόμα μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρόσοψη στή βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ κυρίου. Οἱ γενικὲς ἀναλογίες τοῦ νάρθηκα εἶναι 7,10×2,63 μ., δηλαδή περίπου 1:2,7.

Ἡ τριμερὴς διάταξη τοῦ κυρίως ναοῦ γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὴ ἀπὸ τά λείψανα τοῦ τόξου (στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο) καί τοῦ ἐπικράνου τῆς πρὸς τὰ δυτικὰ παραστάδας²⁰ τῆς νότιας κιονοστοιχίας (Εἰκ. 3). Ἡ αὐτοδυναμία τῶν τόξων, τό συνεχές μέτωπο τοῦ τοίχου μεταξύ τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ κυρίως ναοῦ²¹ καί κυρίως ἡ μεγάλη διαφορά ὑψους μεταξύ τῶν τόξων αὐτῶν καί ἐκείνων τῆς καμάρας τοῦ Βήματος²², μαρτυροῦν ἀμέσως ὅτι ὁ ναὸς δὲν ἦταν σταυροειδῆς τρουλαῖος, ἀλλὰ μιά βασιλική. Στόν κυρίως ναό ἀνοίγονται πλευρικά, σέ συμμετρικὲς ὡς πρὸς τὸν ἄξονα θέσεις, δύο ἰσοδύναμες πόρτες, που σώζονται σήμερα σέ πολὺ κακὴ κατάσταση. Τό δάπεδο καλύπτεται ἀπὸ χῶματα καί πέτρες καί οἱ πλάγιοι τοῖχοι, μέ πολλαπλά ρήγματα, σώζονται σέ μικρὸ ὕψος. Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι τά δικιόνια προσκνητάρια, που συμμετρικά ὡς πρὸς τὸν ἄξονά του κοσμοῦν τίς ἀνατολικὲς καί τίς δυτικὲς παραστάδες τῆς τοξοστοιχίας (Εἰκ. 4 α) καί τοὺς πλάγιους τοίχους, ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τίς πλευρικὲς εἰσόδους. Τά ἔξι συνολικά αὐτὰ προσκνητάρια ὀρίζονται ἀπὸ πώρινους ἡμικιονίσκους μέ μικρά γοτθικά κιονόκρανα (Εἰκ. 5), που πατοῦν σέ λοξότιμητη πώρινη

17. Πάχους 76 ἐκ.

18. Ἡ δεξιὰ στὸν εἰσερχόμενο εἰσόδος φαίνεται ἀρκετὰ καλὰ στή φωτογραφία TRI. 136 τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου. Τά πλάτη τῶν δύο πλευρικῶν εἰσόδων μετριοῦνται μέ ἄνεση, ὄχι ὁμως καί τῆς μεσαίας, οἱ παραστάδες τῆς ὁποίας ἔχουν καταστραφεῖ ἔως κάτω.

19. Ἡ μία ἀπὸ τίς παραστάδες διατηρεῖ τό ἐπίκρανό της, στοιχεῖο πολύτιμο γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῆς καλύψεως τοῦ νάρθηκα.

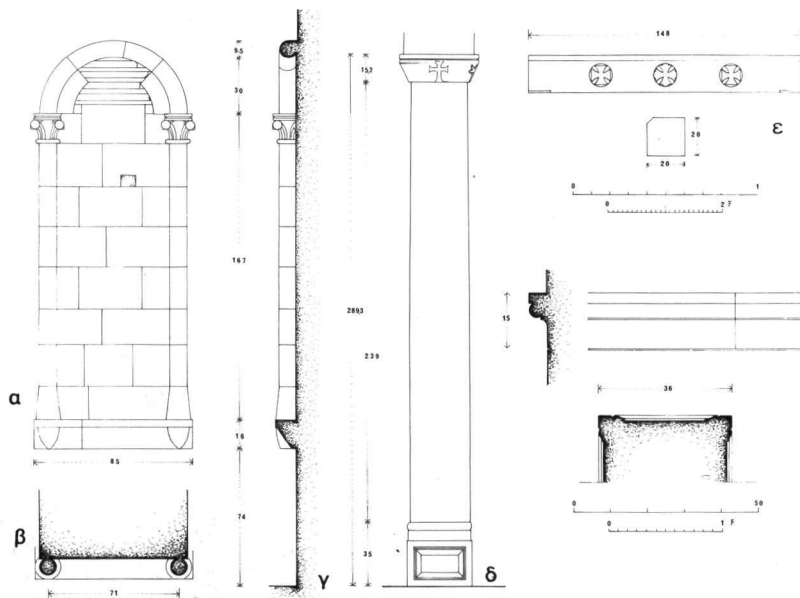
20. Διακρίνεται καθαρὰ στή φωτογραφία TRI. 136.

21. Σαφὲς κυρίως στὸ διακονικό, στή φωτογραφία TRI. 134.

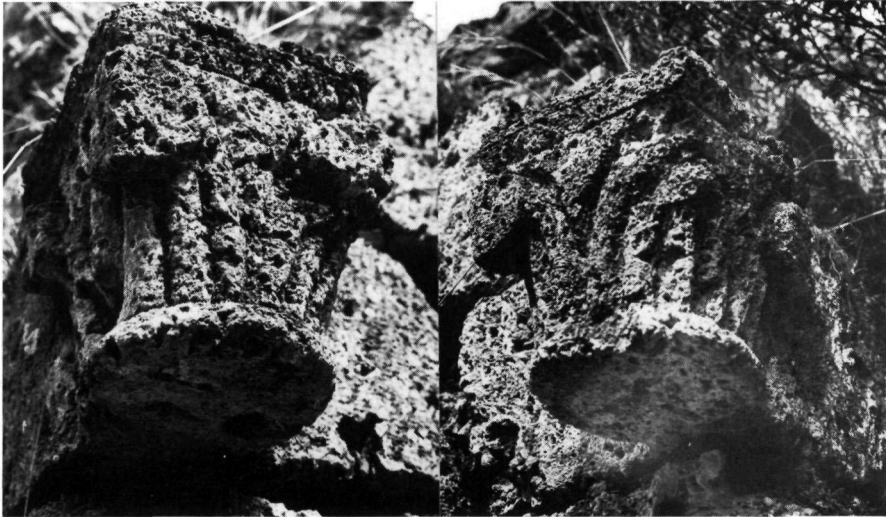
22. Φθάνει (ὅπως θὰ δειχθεῖ στήν ἀναπαράσταση) τό 1,04 μ.

Εικ. 3. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἐξοψη τοῦ ἐσωτερικοῦ μέθεα πρὸς τὸ ἱερό. Φωτογραφία τοῦ Γερμ. Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (TRI. 134).

Εικ. 4. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Λεπτομέρειες σέ ἀναπαράσταση: α. Προσκυνητάρι πεσσού τοῦ ἱεροῦ σέ κάτοψη καί τομή. β. Ἐνας ἀπό τούς κίονες. γ. Τό ὑπέρθυρο σέ ὄψη καί τομή. δ. Ὁ πῶρινος κοσμήτης τοῦ ἱεροῦ σέ ὄψη καί τομή. ε. Τό βάθρο τοῦ κίονος σέ τομή.

Εικ. 5. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Δύο κιονόκρανα τοῦ ἑνός ἀπὸ τὰ προσκυνητάρια τοῦ κυρίως ναοῦ.

βάση²³ καὶ φέρουν ἡμικυκλικά τόξα μέ ἡμικυκλική ἐπίσης τή διατομή. Τό προσκυνητάρι τῆς βορειοδυτικῆς παραστάδας ἔχει καταστραφεῖ καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα εἶναι σέ πολύ κακή κατάσταση συντηρήσεως.

Ὅρισμένα κατακεῖμενα στὸν κυρίως ναὸ ἀρχιτεκτονικά μέλη εἶναι ἐξαιρετικά πολύτιμα γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ ναοῦ. Σώθηκαν καὶ τὰ τρία μέρη τοῦ ἑνός ἀπὸ τοὺς δύο κίονες καὶ μάλιστα σέ ἄριστη κατάσταση. Ἡ βάση, συμφυῆς μέ δάθρο, διαστ. $36 \times 36 \times 35$ ἐκ., ἀπὸ γκρίζο μάρμαρο (Εἰκ. 4 β, ε, καὶ 6) καὶ μέ διατηρημένο ἀκόμα τὸν σιδερένιο γόμφο στή θέση του²⁴, εἶναι παλαιοχριστιανικὸ μέλος σέ δεύτερη χρήση²⁵, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ κορμὸς ὁ ὁποῖος ἔχει συνολικὸ ὕψος 2,39 μ., αἰσθητὴ μείωση καὶ κάτω διάμετρο 34 περίπου ἐκ. Καὶ ὁ κορμὸς εἶναι ἀπὸ γκρίζο μάρμαρο. Τό κιονόκρανο εἶναι τεκτονικὸ, ἔχει μικρὸ ὕψος (15,3 ἐκ.) καὶ διαστάσεις τοῦ ἄδακα $43 \times 43 \times 2,5$ ἐκ. (Εἰκ. 7). Ἀδέξια σκαλισμένα φύλλα διακοσμῶν τὴν ἐπιφάνειά του κατὰ τὶς διαγωνίους καὶ μικροὶ σταυροὶ κατὰ τοὺς ἄξονες.

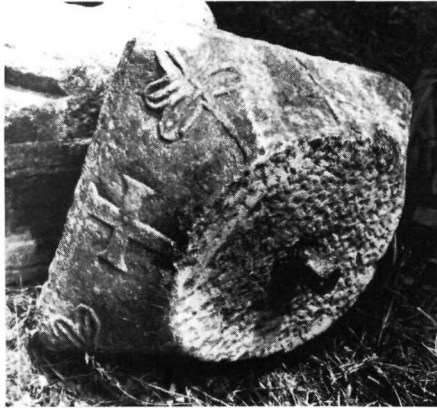
23. Ἡ πώρινη βάση (πλάτους 82 καὶ 16 ἐκ.) δείχνει ὅτι φέρεται ἀπὸ δύο δξύληκα πρὸς τὰ κάτω φουρούσια, τὰ ὁποῖα εἶναι συμφύη μ' αὐτή.

24. Ὁ γόμφος, διαμ. 6 ἐκ., εἶναι στερεωμένος μέ μολύβι. Διακρίνεται τὸ αὐλάκι τῆς μολυβδοχοήσεως. Ἀνάλογος γόμφος σώζεται στὸ κιονόκρανο.

25. Μία παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἔχει ἐπισημανθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀνηλίου. Βλ. Νικ. Γιαλοῦρης, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 178, πίν. 188 δ καὶ Ρ. Ἐτζέογλου, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 236.

Εικ. 6. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ βάση καί τό βάθρο τοῦ ἑνός ἀπό τούς δύο κίονες.

Εικ. 7. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Τό κιονόκρανο τοῦ ἑνός ἀπό τούς δύο κίονες.

Εικ. 8. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Τό Ἱερό Βῆμα ἀπό τόν κυρίως ναό.

Τέλος, κοντά στή δόρεια εἴσοδο σώθηκαν τρία κομμάτια ἀπό τό πώρινο πλαϊσιό της, διαστάσεων σέ κάτοψη 25×30 ἐκ., πού διακοσμοῦνται μέ ὀγκηρά βεργία-ἡμικιονίσκους, καθαρά γοθτικῆς τεχνοτροπίας. Γι' αὐτά θά ξαναγίνει λόγος.

Τό τριμερές ἱερό καλυπτόταν μέ ἡμικυλινδρικές καμάρες ἀπό λαξευτούς πορολίθους (Εἰκ. 8) καί ἦταν ἐλαφρά ὑπερψωμένο ὡς πρός τόν κυρίως

ναό. Οί κόγχες Βήματος, προθέσεως καί διακονικοῦ, κυκλικές σέ χάραξη, καλύπτονται μέ τεταρτοσφαίρια, ἐπίσης ἀπό λαξευτούς πωρολίθους. Ἐνα ἐλεύθερο πέρασμα ἐνώνει τό Βῆμα μέ τήν πρόθεση, ἐνῶ ἡ πόρτα πρὸς τό διακονικό εἶναι πολύ χαμηλή καί ἐκ τῶν ὑπέρων κλεισμένη μέ τοῖχο, πράγμα πού κάνει πιθανό ὅτι τό διακονικό εἶχε τήν αὐτοτελή χρήση παρεκκλησίου. Ἡ ὑπαρξη κογχαρίου στόν βόρειο τοῖχο του ἐνισχύει τήν ὑπόθεση αὐτή.

Λοξότιμοι πώρινοι κοσμητες ἐπιστέφουν τό κυλινδρικό τμήμα τῶν κογχῶν, ὅπως καί τήν κτιστή Ἁγία Τράπεζα. Στήν πρόθεση (Εἰκ. 9) διευρύνουν τό βάθος ἐνός πλάγιου κογχαρίου. Ἡ ἄριστη ἀπό λαξευτούς πωρολίθους τοιχοποιία τῆς Ἁγίας Τράπεζας πιστοποιεῖ τήν ἀπαρχῆς κατασκευή της. Ἐντυπωσιακή εἶναι ἡ ἐμφάνιση τῆς τοιχοποιίας ἐσωτερικῶς σ' ὀλόκληρο τό ἱερό. Ἐχει γίνει ἀπό λαξευτά πώρινα ἀγκωνάρια μέ τήν παρεμβολή λίγων ὀριζόντιων τούβλων μικροῦ πάχους (Εἰκ. 10). Τά τόξα εἶναι πώρινα μέ ἀφανείς τούς ἄρμους μεταξύ τῶν θολιτῶν τους. Παντοῦ κανεῖς βλέπει τήν ἐξαιρετική ἐπιμέλεια τῆς δομῆς.

Στόν νότιο τοῖχο τοῦ Βήματος διακρίνονται κάποια σπαράγματα τοιχογραφιῶν μέ ἀδιάνγνωστες παραστάσεις. Ἡ ἐγκοπή γιά τή στερέωση ἐνός θωρακίου, πάλι στόν νότιο τοῖχο, εἶναι ἡ μοναδική ἔνδειξη τοῦ μαρμαρίνου (;) τέμπλου τοῦ ναοῦ.

Ἀπό τίς ἐξωτερικές ὄψεις τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἔχουν διασωθεῖ κυρίως ἡ ἀνατολική καί τά πρὸς τά ἀνατολικά (μετά τήν πλάγια εἴσοδο) τμήματα τῆς βόρειας καί τῆς νότιας (Εἰκ. 11). Ἡ τοιχοποιία ἔχει γίνει παντοῦ μέ τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα μέ διπλά τά τοῦβλα στούς ὀριζόντιους ἄρμους καί διπλά ἢ τριπλά στούς κατακόρυφους. Σέ κάποιες περιπτώσεις διακρίνονται ὑποδοχές τῶν ξύλινων ἰκριωμάτων λαξευμένες σέ πωρολίθους²⁶.

Δέν σώθηκε δυστυχῶς τό γείσο στίς δύο πλάγιες ὄψεις τοῦ ναοῦ. Αὐτές διαρθρώνονται μέ δύο ὀριζόντιες ὀδοντωτές ταινίες, πού ἐπεκτείνονται στήν ἀνατολική πλευρά. Οἱ ἀνώτερες περιέγραφαν ἄλλοτε τά τόξα τῶν πλάγιων θυρῶν²⁷ καί καταλήγουν ἀνατολικά στίς ἐπιστέψεις τῶν κογχῶν τῆς προθέσεως καί τοῦ διακονικοῦ. Οἱ χαμηλότερες ἀλλάζουν δύο φορές στάθμη (παίρνοντας μιά χαρακτηριστική βαθμιδωτή μορφή) (Εἰκ. 12) καί καταλήγουν ἀνατολικά πάνω ἀπό τή στάθμη τοῦ πώρινου κοσμητή τῆς ποδιάς τῶν παραθύρων.

Στήν ἀνατολική ὄψη τοῦ ναοῦ δεσπόζουν οἱ τρεῖς ἡμιεξαγωνικές κόγχες του ἱεροῦ. Ἡ ἄγρια βλάβιση ἔχει χωρίσει καθεμιά ἀπό τίς κόγχες σέ δύο

26. Βλ. καί Βελένης, ὀ.π., σ. 24.

27. Σήμερα τά τόξα αὐτά ἔχουν καταστραφεῖ, τή μορφή τους ὁμως διασώζει ἡ φωτογραφία TRI. 135 τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.

Είκ. 9. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ πρόθεση ἀπὸ τὸν κυρίως ναό.

Είκ. 10. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ὁ τοῖχος μεταξύ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῆς προθέσεως.

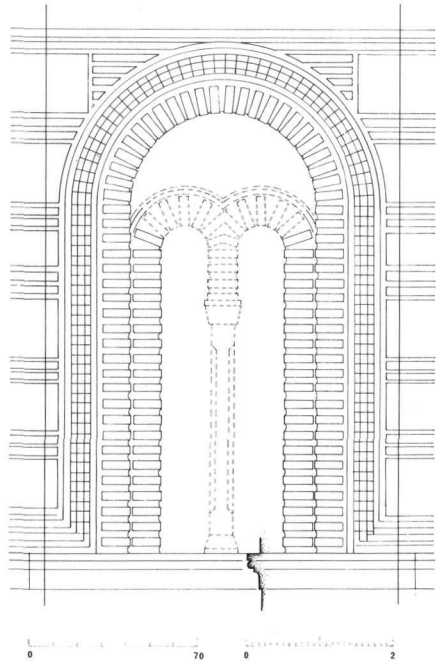

Είκ. 11. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ νοτιοανατολική γωνία τοῦ ναοῦ, ἔξωτερικά. Φωτογραφία τοῦ Γερμ. Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (TRI. 131).

Είκ. 12. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ βοραιοανατολική γωνία τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὰ βόρεια.
Λεπτομέρεια.

Είκ. 13. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Τό δίλοβο παράθυρο τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, σέ ἀναπαράσταση.

μέρη, μποροῦν ὅμως νά γίνουν ἀκόμα παρατηρήσεις καί μετρήσεις. Παραμένει ἄγνωστο ἂν ὁ ναός εἶχε κρηπίδα στό σύνολο ἢ μόνο στήν ἀνατολική πλευρά. Διασώζεται τό λοξόμητο γεῖσο τῆς μεσαίας κόγχης (ὄμοιο τοῦ ὁποίου πιθανότατα ὑπῆρχε καί στά παραθήματα), καθῶς καί ὁ πώρινος κοσμήτης πού ἔτρεχε σ' ὀλόκληρο τό πλάτος τοῦ ναοῦ στήν ποδιά τῶν παραθύρων. Ἡ διατομή τοῦ κοσμήτη εἶναι χαρακτηριστική ἑνός αἰγυπτιαζόντος κοίλου στοιχείου (cavetto) πού ἐπιστέφεται μέ ὄγκηρό τεταρτοκυκλικό βεργίον (Είκ. 4 δ). Ἡ χαμηλότερη ὀδοντωτή ταινία (γιά τήν ὁποία ἐγινε λόγος) ἀκολουθεῖ τόν κοσμήτη, σίς θέσεις ὅμως τῶν τριῶν παραθύρων ἀλλάζει στάθμη προκειμένου νά τά περιγράψει ἐξωτερικά.

Τά παράθυρα τῶν παραθημάτων, πιθανότατα μονόλοβα, ἔχουν καταστραφεῖ. Τῆς μεσαίας κόγχης σώθηκαν ἐνδείξεις ὅτι ἦταν δίλοβο, ἐξ ὀλοκλήρου κτισμένο μέ λεπτά τοῦβλα, μέ ἄνοιγμα 51 ἐκ. καί γένεση τῶν τοξυλλίων 1,24 μ. ἀπό τήν ποδιά του (Είκ. 13). Σήμερα ὁ κιονίσκος, τά τοξύλλα καί τό ὑπερκείμενο τύμπανο ἔχουν ἐξαφανιστεῖ, σώζεται ὅμως τό ἐξωτερικό τόξο πού τά περιέβαλλε.

Τό τμήμα τῆς ἀνατολικῆς προσόψεως πού ἀντιστοιχεῖ στό Βῆμα ὑπερϋώνεται σέ σχέση μέ τή στέγη τῶν παραθημάτων καί καταλήγει πρὸς τά

Είκ. 14. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Μαρμάρινο ὑπέρθυρο.

πάνω σέ ἀέτωμα. Ὅπως φαίνεται στίς παλιές φωτογραφίες, ἡ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία του ἐκτεινόταν καί στίς πλάγιες πλευρές τῆς ὑπερψώσεως.

Ἡ μορφή τῆς τοιχοποιίας τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου παρά τήν κακή της κατάσταση ἐντυπωσιάζει μέ τήν τελειότητά της: Οἱ πωρόλιθοι εἶναι πλήρως λαξευμένοι καί ὀρθογωνισμένοι. Τά τοῦβλα ἔχουν μικρό πάχος, 2-2,5 ἐκ., καί στίς ὀριζόντιες στρώσεις τους τοποθετήθηκαν χωρίς ἐμφανεῖς ἄρμούς ἢ ἀνωμαλίες. Οἱ ἄρμοί τῆς τοιχοποιίας εἶναι ἰσοπαχεῖς καί τό ἡμίλευκο κονιάμά τους ὁμοιόμορφα «πατητό» μέ ἔλαφρά κοίλη τή διατομή. Ξυλοδεσιές στούς τοίχους, τίς ὁποῖες καλύπτουν πλίνθινες στρώσεις, διακρίνονται σέ κάποια σημεῖα τῆς κατασκευῆς²⁸. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι ὁ πῶρινος κοσμητής τοῦ ἱεροῦ στά πλάγια ἀντιστοιχεῖ σέ μιά στρώση τῆς τοιχοποιίας· ἡ ἐπιφάνεια τῆς διατομῆς του εἶναι συμφυῆς μέ τήν πρώτη στή σειρά λιθόπλινθό της.

Στά κατακείμενα ἔξω ἀπό τήν ἐκκλησία μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη περιλαμβάνονται: α) Ἕνας κυματοφόρος ὀρθοστάτης θύρας μέ τή χαρακτηριστική λοξότιμη ἀπόληξή του, ὕψ. 1,95, βάθ. 0,43 καί πλ. 0,18 μ., σήμερα μπροστά στή βόρεια εἴσοδο, β) ἕνας ὁμοιος ὀρθοστάτης, ἀπροσδιόριστου ὕψους, ἐν μέρει θαμμένος μπροστά στή νότια εἴσοδο καί γ) ἕνα ὑπέρθυρο (;), ὀρθογώνιας διατομῆς 17,5×20 ἐκ., μήκ. 1,48 μ., πού διακοσμεῖται μέ τρεῖς ἐπιπεδόγλυφους σταυρούς (Εἰκ. 14 καί 4 γ). Σημειώνεται, τέλος, ὅτι τά δύο μαρμάρινα θραύσματα ἄγνωστης προελεύσεως, τά ὁποῖα φωτογραφήθηκαν ἐδῶ²⁹ στίς ἀρχές ἴσως τοῦ αἰῶνα, δέν βρίσκονται πιά στό μνημεῖο. Ἐπρόκειτο γιά δύο θραύσματα πού συνανήκαν, μέ τήν ἀνάγλυφη παράσταση καθιστοῦ γρύπα, θέματος πολῦ συνηθισμένου σέ ρωμαϊκές σαρκοφάγους τοῦ 2ου αἰ.³⁰ (Εἰκ. 15).

28. Βλ. Βελένης, ὁ.π., σ. 58, πίν. 24α.

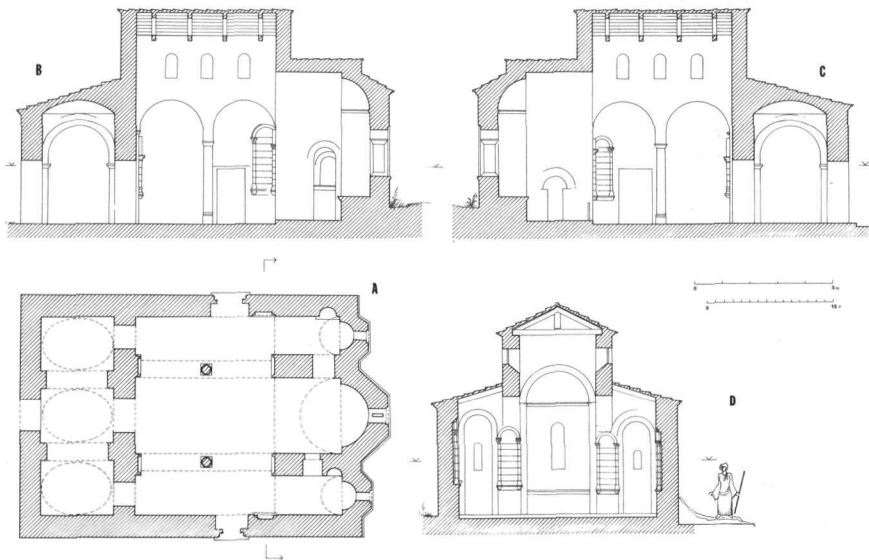
29. Φωτογραφία C 2590 τῆς συλλογῆς Gabriel Millet.

30. Βλ. F. Matz, Die Dionysischen Sarkophage, Berlin 1968, passim.

Εἰκ. 15. Θεοτόκος Ἄνγηλιου. Δύο θραύσματα ἀναγλύφου, ἀποκείμενα ἄλλοτε στήν ἐκκλησία. Φωτογραφία τῆς collection chretienne et byzantine (C. 2590) στό Παρίσι.

Εἰκ. 16. Θεοτόκος Ἄνγηλιου. Κάτοψη, δύο τομές κατά τό μήκος καί τομή κατά τό πλάτος τοῦ ναοῦ, σέ ἀναπαράσταση.

4

Ἡ γραφική ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου (Εἰκ. 16) στηρίζεται στά στοιχεῖα πού παρέχει τό μνημεῖο σήμερα καί στίς παλιές φωτογραφίες γιά τίς ὁποῖες ἔγινε λόγος.

Οἱ σωζόμενες παραστάδες καθορίζουν ὅτι ἡ κάλυψη τοῦ νάρθηκα γινόταν μέ τρεῖς ἰσοδύναμους θόλους, τούς ὁποίους χώριζαν καί στήριζαν δύο ἐνδιάμεσα σφενδόνια. Τά τόξα μετώπου καί τό λοφίο πού σώθηκαν στή βορειοανατολική γωνία, σέ συνδυασμό μέ τίς ἐπιμήκεις κι ὄχι τετράγωνες

ἀναλογίες κάθε διαμερίσματος, καθορίζουν ότι τὰ δύο ἀκραῖα τμήματα τοῦ νάρθηκα καί πιθανότατα καί τό μεσαῖο στεγάζονταν μέ ἔλλειπτικούς θόλους. Τήν ἀκριβή μορφή τῶν ἔλλειπτικῶν αὐτῶν ἀσπίδων (;) τήν ἀγνοοῦμε, ὅπως ἄλλωστε καί τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ νάρθηκα, πλὴν ὅμως ὑπάρχει βεβαιότητα στήν ἀναπαράσταση σέ ὕψος ἕως 4 μ. περίπου ἀπό τό ἔδαφος.

Στόν κυρίως ναό τό γενικό ὕψος τοῦ κίονα, τό ὁποῖο προκύπτει ἀπό τὰ μέλη του (h=3,10 μ.) (Εἰκ. 4 β), ταιριάζει ἀρμονικά μέ τή γένεση τοῦ τόξου πού θρῖσκεται στόν ἀνατολικό τοῖχο καί τίς ἐκεῖ ὑποδοχές τῶν ξύλινων ἔλκυστήρων, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι σέ κάθε τοξοστοιχία ὑπῆρχε ἕνα μόνο στήριγμα (Εἰκ. 16). Μέχρι τό ὕψος τῶν 4,80 μ. περίπου ἀπό τό δάπεδο καί μέ ἐξαίρεση τό ὕψος τῶν πλάγιων θυρῶν, ἡ ἀναπαράσταση εἶναι ἀσφαλῆς. Τό μικρό πλάτος τῶν τόξων πού χωρίζαν τὰ κλίτη, τό ὁποῖο ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τίς διαστάσεις τοῦ κιονοκράνου, τό ἴδιο τό μέγεθος τῶν κίωνων³¹, ἡ ἀπουσία γενέσεων καμαρῶν στούς πλάγιους τοίχους³² καί ἡ ἐλεύθερη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου πού χωρίζει τό ἱερό ἀπό τόν κυρίως ναό, πείθουν ὅτι ἡ βασιλική ἦταν ξυλόστεγη κι ὄχι θολοσκεπής. Ἡ μορφή ὅμως τῆς στέγης καί καθετί σέ ὕψος μεγαλύτερο τῶν 4,80 μ. παραμένει ὑποθετικό: Ἄν ὑπῆρχε φωταγωγός, πῶς ἦταν τὰ παράθυρά του, σέ ποῖο ὕψος ἔφθανε καί πῶς διαμορφωνόταν ἐξωτερικά ἡ στέγη του σέ σχέση μέ ἐκείνες τοῦ νάρθηκα καί τοῦ ἱεροῦ, κτλ.

Γιά τό ἱερό ὑπάρχουν σχεδόν πλήρη στοιχεῖα ἀναπαραστάσεως μέ κάποια ἀσάφεια ὡς πρός τό ὕψος τοῦ κιονίσκου τοῦ δίλοβου παραθύρου, τὰ παράθυρα τῶν παραδημάτων, τή στέψη τῶν μικρῶν κογχῶν καί τοῦ τοίχου κτλ. Τά προσκνητάρια μποροῦν νά ἀναπαρασταθοῦν μέ πλήρη βεβαιότητα.

Τὰ λείψανα πού σώζονται στή βόρεια εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας μᾶς δίνουν ἀρκετά στοιχεῖα γιά τήν ἀναπαράστασή της βάσει τῆς φωτογραφίας TRI. 135 τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (Εἰκ. 17). Ὁ μαρμάρινος ὀρθοστάτης πού χρησίμευε ὡς ἀνώφλι, τό ἐσωτερικό ἄνοιγμα 1,40 μ. σέ συσχετισμό μέ τούς πώρινους σύνθετους σφονδύλους τῶν ἡμικιονίσκων καί τὰ ὕψη τῶν δόμων παρέχουν ἀρκετά μετρητικά στοιχεῖα, ὥστε νά σχεδιασθεῖ μέ βεβαιότητα³³ ἡ ἀναπαράσταση τῆς Εἰκ. 18. Ἄξια προσοχῆς εἶναι ὅτι α) ἕνα δεύτερο τόξο γεφύρωνε τό συνολικό ἄνοιγμα τῆς πόρτας πίσω ἀπό τό θύρωμα, ἀρχικά ἴσως ἀφανές, β) ὁ μαρμάρινος κυματιοφόρος ὀρθοστάτης εἶναι ἐδῶ σέ δεύτερη χρήση, προερχόμενος ἀπό παλιότερη βυζαντινὴ

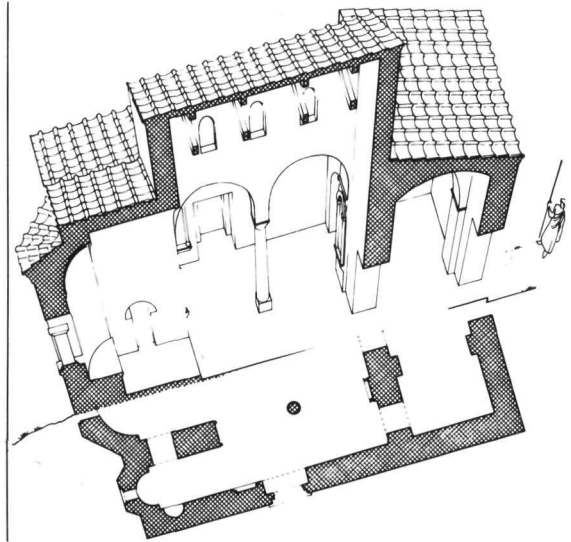
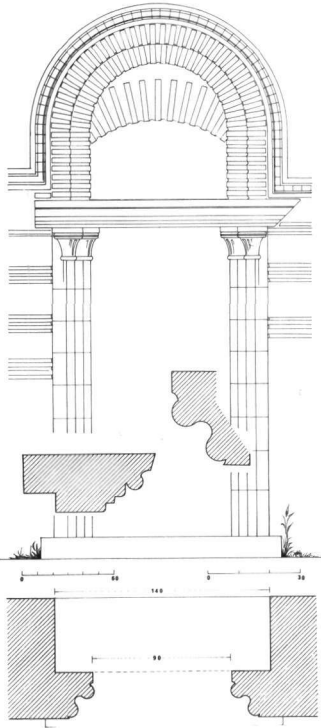
31. Πολύ περιορισμένης διατομῆς γιά νά δεχθοῦν τὰ βάρη θόλων, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἦταν μόνο δύο.

32. Ἐπάνω ἀπό τό προσκνητάρι τοῦ βόρειου τοίχου, ὅπου αὐτός σώζεται ἀκόμα σέ σημαντικό ὕψος.

33. Τό μόνο ἀδέβαιο εἶναι ἡ στάθμη τοῦ κατωφλίου καί συνακόλουθα τό ὕψος καί οἱ γενικές ἀναλογίες τοῦ ἀνοιγματος.

Είχ. 17. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ βόρεια εἴσοδος τοῦ ναοῦ. Φωτογραφία τοῦ Γερμ. Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (TRI. 135).

Εικ. 18. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ βόρεια εἴσοδος τοῦ ναοῦ σέ ἀναπαράσταση. Ὅψη, κάτοψη καί λεπτομέρειες τομῆς στό ἀνώφλι καί στούς ὀρθοστάτες.

Εικ. 19. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Προοπτική ἀπεικόνιση κατά μήκος τομῆς τοῦ μνημείου, σέ ἀναπαράσταση.

ἐκκλησία καί γ) ἡ νότια εἴσοδος εἶχε παρεμφερή τή διάταξη, ὅπως πιστοποιεῖται ἀπό τίς φωτογραφίες TRI. 133 καί 134 τοῦ Ἰνστιτούτου.

5

Ἡ Παναγία τοῦ Ἀνηλίου ἦταν μιά τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική μέ θολοσκεπές τό ἱερό κι ἐπίσης τριμερῆ καί θολοσκεπή τόν νάρθηκα (Εἰκ. 19). Πιθανότατα εἶχε ὑπερνωμένο φωταγωγό στό μεσαῖο κλίτος. Τά παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ κατά τή μέση βυζαντινὴ περίοδο εἶναι, σέ σύγκριση μέ τούς τρουλαίους ναούς, περιορισμένα, ὄχι ὅμως καί τόσο λίγα, ὥστε ἡ ἀπουσία τους νά στηρίζει τίς παλιές θεωρίες ἀφενός τοῦ G. Millet³⁴ καί

34. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 15-53.

ἀφετέρου τῶν Κοραΐ³⁵, Carpenko³⁶ καί Krautheimer³⁷. Πράγματι, σέ νεότερες ἔρευνες ἐπισημάνθηκαν ἀρκετά παραδείγματα ξυλόστεγων μεσοβυζαντινῶν δρομικῶν βασιλικῶν, μερικά ἀπό τά ὅποια μάλιστα στήν κάτω Ἑλλάδα, ὅπως τῆς Μέντζαινας³⁸, τῆς Ζούρτσας³⁹, τῆς Ἡλίδος⁴⁰, τῆς Ζαραφῶνας⁴¹, τῆς Ἄτταλης Εὐβοίας⁴² κι ἄλλα ἀμφίβολα. Οἱ ἔρευνες τοῦ Ἄ. Ὁρλάνδου⁴³ καί τῶν καθηγητῶν Ν. Μουτσόπουλου⁴⁴, Π. Μυλωνᾶ⁴⁵ καί κυρίως Π. Βοκοτόπουλου⁴⁶ ὑπῆρξαν πολύ θετικές γιά τήν καλύτερη κατανόηση τοῦ θέματος. Εἶναι πιά φανερό πώς ὁ ἀρχαῖος τύπος τῆς ξυλόστεγης βασιλικῆς δέν ἀναβίωσε στίς σλαβικές χῶρες γιά εἰδικούς λόγους ἤ στά φραγκοκρατούμενα μέρη κάτω ἀπό δυτική ἐπίδραση, ἀλλά ἐπιβίωσε στήν κάτω Ἑλλάδα ὅπως κι ἄλλοῦ.

Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν παρούσα μελέτη ἀπό πλευρᾶς συσχετισμῶν (πού δικαιολογεῖται ἀπό ὅσα ἀκολουθοῦν) δημιουργεῖ ἡ πρόσφατη διαπίστωση ὅτι καί ἡ Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας ἦταν ἐπίσης μιά τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική μέ θολοσκεπή τόν τριμερῆ νάρθηκα καί τό ἱερό. Πράγματι, πρόσφατες ἔρευνες (τῶν ὁποίων τά συμπεράσματα μένουν ἀκόμα δυστυχῶς ἀδημοσίευτα⁴⁷) ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ τεταρτοκυλινδρικές καλύψεις τῶν πλάγιων κλιτῶν εἶναι πολύ μεταγενέστερες⁴⁸ κι ὅτι τό κτίριο μέ τόν

35. V. Koraić, Sur les basiliques médiévales de Macédoine et de Serbie, Actes du XIIIe Congr. Int. d'Études Byz. III, Beograd 1964, σ. 173-185.

36. M. Carpenko, Arhitektura Bolgarii, Moskva 1953, σ. 70-71 (κατά Βοκοτόπουλο, ὁ.π., σ. 69).

37. R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1965, σ. 268-269.

38. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς Μέντζαινας, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 99-103 καί Βοκοτόπουλος, ὁ.π., σ. 35-41.

39. Ch. Bouras, Une basilique byzantine au Péloponnèse, CA XXI (1971), σ. 137-141.

40. Παν. Βοκοτόπουλος, Ἁγιος Δημήτριος Ἡλίδος, ΑΔ 24 (1969): Μελέται, σ. 203-210.

41. Dominique Hayer, La Laconie byzantine du début du IXe siècle au début du XIIIe siècle, Thèse de doctorat, Strasbourg 1982, σ. 115-118, 122, 127, 128.

42. Μ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 369 κ.έ. Ἡ ἐρειπωμένη βασιλικὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ἴσως τοῦ 11ου αἰώνα, ἦταν πιθανῶς ξυλόστεγη.

43. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, ΑΒΜΕ Θ' (1961), σ. 33-34.

44. Ν. Μουτσόπουλος, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου, ΕΕΠΣΑΠΘ Ε' (1971-72), σ. 225-367.

45. P. Mylonas, Les étapes successives de construction du Protaton au Mont Athos, CA XXVIII (1979), σ. 143-160, ὁ ἴδιος, Two Middle Byzantine Churches on Athos, Actes du XVe Congr. Int. d'Études Byz., Athènes 1981, σ. 545-574.

46. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική, σ. 95-105.

47. Βλ. Φ. Δροσογιάννη, Βυζαντινὰ καί Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Πελοποννήσου, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 206-207.

48. Οἱ θόλοι καλύπτουν ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν πού χρονολογοῦνται ἀρκετά ὄψιμα.

υπερυψωμένο του φωταγωγό είχε αρχικά τήν τυπική μορφή τῆς παλιάς βασιλικῆς.

Τά χρονολογικά προβλήματα τῶν μνημείων γύρω στό 1200 εἶναι (ὅπως θά δοῦμε στά ἐπόμενα) ἀρκετά δυσεπίλυτα κι ἔτσι δέν μπορεῖ κανεῖς νά ξέρει μέ βεβαιότητα πότε γίνεται πράγματι μεγαλύτερη διάδοση τοῦ τύπου τῶν ξυλόστεγων βασιλικῶν οὔτε ἂν αὐτή ὀφείλεται σέ δυτικές ἐπιδράσεις⁴⁹. Ὑπέρ τῆς θεωρίας⁵⁰ εἶναι τό γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι γοτθικοί ναοί πού ἔγιναν τότε στήν Ἑλλάδα κτίστηκαν στόν τύπο τῆς ξυλόστεγης τρίκλιτης βασιλικῆς μέ θολοσκεπές τό ἱερό⁵¹. Κατά τῆς ἴδιας θεωρίας τό ὅτι τά βυζαντινά παραδείγματα δέν εἶναι ποτέ ἐπιμήκη⁵² ὅπως τά δυτικά. Ἡ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἔχει γενικές ἀναλογίες μὲν 1:1,05. Ἡ ἰδιομορφία τῆς ὑπάρξεως ἐνός μόνο κίονα στήν τοξοστοιχία πού χωρίζει τά κλίτη φαίνεται ὅτι δέν εἶναι σπάνια σέ ὀψιμότερα τουλάχιστον παραδείγματα⁵³. Τέλος, στόν νάρθηκα ἡ ἰσοδυναμία τῶν τριῶν θόλων ὡς πρὸς τήν κάτοψη (ἀνεξάρτητη ἀπό τή σχέση πλάτους τῶν κλιτῶν στόν κυρίως ναό) πιθανότατα συνεπαγόταν τό ὅτι εἶχαν τό ἴδιο ὕψος καί ἐνιαία τήν ἐξωτερική τους κάλυψη. Αὐτό θυμίζει πάλι τή Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας⁵⁴, ὅπως καί τήν Παλαιοπαναγία τῆς Μανωλάδας⁵⁵. Οἱ ἑλλειπτικοί θόλοι δέν ἦταν ἄγνωστοι σέ μνημεῖα τῆς περιοχῆς⁵⁶.

6

Οἱ μορφολογικοί καί κατασκευαστικῆς φύσεως συσχετισμοί πού ἀκολου-

49. Ὁ Π. Βοκοτόπουλος ἀρνεῖται κατηγορηματικά τίς ἀπόψεις αὐτές, βλ. ὁ.π., σ. 99-100.

50. Τοῦ Millet (ὁ.π.) τίς ὁποῖες ὑποστήριξε καί ὁ A. Bon, *La Morée franque*, Paris 1969, Texte, σ. 587.

51. Ὅπως ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Ἀνδραβίδας, οἱ ναοί τῆς Ἴσοβας καί ἡ Ἁγία Παρασκευή τῆς Χαλκίδας.

52. Γιά θέματα ἀναλογιῶν πλάτους πρὸς μήκος τῶν βασιλικῶν βλ. Βοκοτόπουλος, ὁ.π., σ. 102, 104-105.

53. Καθολικό μονῆς Γοργοεπηκόου (Ν. Μουτσόπουλος, ΕΕΒΣ ΚΘ' (1959), σ. 390-445), Παναγία τοῦ Μουχλίου (Ν. Μουτσόπουλος, Πελοποννησιακά Γ', Δ' (1958-59), σ. 309), Μεταμόρφωση Ἁγιάς (Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 310, σχέδ. 4, 5). Ἀνάλογη διάταξη ἔχει καί ἡ φράγκικη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἴσοβας. Βλ. R. Traquair, *The Monastery of Our Lady of Isova*, *Journal RIBA XXXI* (1923), ἀριθ. 2, σ. 40, εἰκ. 8 καί 9.

54. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας, ΑΕ 1923, σ. 5-35.

55. Χαρ. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγία στήν Μανωλάδα, ΕΕΠΣΑΠΘ Δ' (1969-70), σ. 236, εἰκ. 1.

56. E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, Paris 1951, σ. 24, σημ. 3, εἰκ. 17 καί πίν. I καί Κωνστ. Καλοκύρης, Βυζαντινά ἐκκλησιαί τῆς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 90, εἰκ. 3 (Καθολικό Ἀνδρομονάστηρου).

θοῦν ἐπιτρέπουν τὴ διαπίστωση ἄμεσων σχέσεων τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μεῖ ἄλλα μνημεῖα τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου καὶ βοηθοῦν τὴν κατά προσέγγιση χρονολογικὴ του τοποθέτηση.

Ἡ ἐπιμέλεστατη πλινθοπεριβλήθη τοιχοποιία μετὰ λεπτά της τοῦβλα καὶ τοὺς ἰσοπαχεῖς ἄρμους σχετίζεται ἄμεσα μετὰ τὴν Παλαιοπαναγιά στὴ Μανωλάδα⁵⁷ καὶ τοὺς ναοὺς τῆς Ἀργολίδας στὴν Ἄρεια καὶ στὸν Μέρμπυκα⁵⁸, ὅπως καὶ μετὰ τὶς ἐκκλησίες τῆς Βλαχέρνας στὴν Ἡλεία⁵⁹ καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Ἀνδρούσα⁶⁰. Τὰ διπλά ὀριζόντια καὶ κατακόρυφα τοῦβλα γύρω ἀπὸ τοὺς πωρολίθους συνδέουν τὸ μνημεῖο μετὰ τὶς ἴδιες ἐκκλησίες, καθὼς καὶ μετὰ τὴν Καθολικὴ τῆς Γαστούνης⁶¹, τὸν δίκλιτο ναὸ τῆς Ἡλιδας⁶², τὸ καθολικὸ τῆς Σκαφιδιάς⁶³, τὴν Παλαιοπαναγιά τῆς Μανωλάδας⁶⁴, τὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά⁶⁵, τὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸ Κακοσάλει⁶⁶, τὴν Ἁγία Τριάδα τοῦ Κριεζῶτη⁶⁷ καὶ ἄλλα⁶⁸. Ἡ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων τοῦ μνημείου (σάν νὰ μὴν ἐπρόκειτο νὰ ἐπιχριστοῦν) θυμίζει ἔντονα τὸν Ἅγιο Νικόλαο στὰ Καμπιά⁶⁹.

Οἱ ὀδοντωτὲς ταινίες χρησιμοποιοῦνται στὴν ἐκκλησία πού ἐξετάζουμε μετὰ λιτότητα. Τρεῖς ἰδιομορφίες τους (νὰ ἀκολουθοῦν τὴν κάτω στάθμη τῶν πώρινων γείσων τῶν κογχῶν, νὰ περιβάλλουν τὰ παράθυρα ἀκολουθώντας στὰ μεταξὺ τους κενὰ τὸν πώρινο κοσμήτη τῆς ποδιᾶς τους καὶ νὰ παίρουν ὀρθογώνιαν διάταξη στὶς πλάγιες ὀψεις τοῦ ναοῦ) ἀπαντοῦν ἐπίσης στὴ

57. Μπούρας, ὁ.π., σ. 241, πίν. 5γ.

58. A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM 34 (1909), passim.

59. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 20.

60. Χαρ. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῆς Ἀνδρούσης, Χαρακτήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον, Β', Ἀθήναι 1966, σ. 270-285 (εἰκ. 7 Η).

61. A.H.S. Megaw, The Chronology of some Middle Byzantine Churches, BSA XXXII (1931-1932), σ. 116, πίν. 29, 2, 3.

62. Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 24 (1969): Μελέται, σ. 203-210, πίν. 117.

63. Ἀδημοσίετο.

64. Χαρ. Μπούρας, ΕΕΠΣΑΠΘ Δ' (1969-70), σ. 255.

65. Λασκ. Φιλιππίδου-Μπούρας, Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΣΤ' (1970-72), σ. 13-26.

66. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Δύο βυζαντινὰ ἐκκλησία παρὰ τὸ Κακοσάλει, ΑΒΜΕ Ε' (1939-40), σ. 148-149.

67. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἁγία Τριάς τοῦ Κριεζῶτη, ΑΒΜΕ Ε' (1939-40), σ. 1-15.

68. Βλ. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 195, σημ. 1. Ὁ ἐρειπωμένος ναὸς τῆς Ἄτταλης (Μ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, πίν. 310 γ) ἔχει ἐπίσης διπλὲς σειρὲς ὀριζόντιων πλίνθων.

69. R.W. Schultz - S.H. Barnsley, The Monastery of St. Luc of Stiris, and the dependent Monastery of St. Nicholas in the Fields, near Scripou, in Boeotia, London 1901, σ. 68-71.

Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας⁷⁰, τόν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ἀνδρούσας⁷¹ καί τήν Παλαιοπαναγιά τῆς Μανωλάδας⁷².

Τά λοξότμητα πώρινα γείσα εἶναι συνηθέστατα σέ ἐκκλησίες τοῦ 12ου αἰώνα στήν κάτω Ἑλλάδα⁷³. Ἐξωτερικοί ὁμως πώρινοι κοσμηῆτες μέ σύνθετη διατομή, ὅπως αὐτή τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου, εἶναι σπάνιοι. Τοῦς ξαναβρίσκουμε στή Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας⁷⁴, στόν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ἀνδρούσας⁷⁵ καί (μέ παραπλήσια μορφή) στήν Κοίμηση τοῦ Μέρμπακα⁷⁶. Πρόκειται γιά μιᾶ ἀρχιτεκτονική μορφή μέ προφανή τή δυτική ἐπίδραση⁷⁷.

Τό ἴδιο μπορεῖ κανεῖς νά πει καί γιά τά προσκνητάρια στό ἐσωτερικό τῆς ἐκκλησίας: Ἐκτός ἀπό τά κιονόκρανα πού ἔχουν σαφέστατο τόν γοθτικό χαρακτήρα, εἶναι ὁ τρόπος τῆς δομῆς πού πείθει γιά τήν προέλευση τῆς μορφῆς τους. Οἱ μικροί σφόνδυλοι των ἡμικίωνων εἶναι συμφυεῖς μέ τά ὀρθογωνισμένα πουριά μέ τά ὁποῖα ἔχει κτιστεῖ ὁ τοῖχος (Εἰκ. 1 καί 4 α), τά ψευδοφουρούσια εἶναι συμφυῆ μέ τόν κάτω κοσμηῆτη τους καί τά τεταρτοκυκλικῆς διατομῆς τόξα ἔγιναν ἐπίσης μέ τήν κατεργασία τοῦ αὐτοφυοῦς ὕλικου τῆς δομῆς. Προσκνητάρια τοῦ τύπου αὐτοῦ, διαφορετικά ἀπό τά βυζαντινά⁷⁸, εἶναι γιά τήν ὥρα γνωστά μόνο στή Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας⁷⁹. Ἡ ἐρμηνεῖα τῆς διατάξεώς τους στόν χώρο τοῦ ναοῦ, τουλάχιστον αὐτῶν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, φαίνεται νά εἶναι λειτουργική, δεδομένου ὅτι ἐντάσσονται στό τέμπλο⁸⁰ καί συνάμα τό διευρύνουν⁸¹. Μοναδική ὁμοιότη-

70. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, ΑΕ 1923, σ. 19 κ.έ., εἰκ. 29, 33, 36 (στή βόρεια πλευρά τοῦ ναοῦ).

71. Μπούρας, Χαριστήριον, Β', εἰκ. 3, 4, 7, πίν. L.b.

72. Ὡς πρός τίς θαμβιδωτές ἀλλαγές στάθμης βλ. Μπούρας, ΕΕΠΣΑΠΘ Δ' (1969-70), σ. 242, εἰκ. 6. Ἐνα ἀκόμα παράδειγμα βλ. στή Μεσσήνη, ΑΒΜΕ ΙΑ' (1969), σ. 107-108, εἰκ. 23.

73. Megaw, The Chronology, σ. 123. Βλ. ἐπίσης Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ Η' (1955-56), σ. 48, σημ. 2. Γιά τήν καλή λιθοξοϊκή ἐργασία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας βλ. καί Βελένης, ὁ.π., σ. 257, σημ. 3.

74. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, ΑΕ 1923, σ. 23, 24, εἰκ. 41.

75. Μπούρας, ὁ.π., σ. 276, εἰκ. 7 Γ.

76. Struck, ὁ.π., σ. 206. Παρόμοιο γείσο ἀπαντᾶ στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στά Χάνια Αὐλωναρίου Εὐβοίας (ἀδημ.).

77. Πρόχειρα βλ. ὅμοια διατομή στόν Α. Gabriel, La Cité de Rhodes, Paris 1923, σ. 131, εἰκ. 92 d.

78. Τά ὁποῖα ἔχουν κατά κανόνα τό τόξο διαμορφωμένο σέ ἀνάγλυφη πλάκα τήν ὁποία ἐπιστέφει ὀριζόντιος κοσμηῆτης (τέμπλα Παναγίας Ὁσίου Λουκά, Ἁγίας Σοφίας Μονεμβασίας, Σαμαρίνας, Μητροπόλεως Μυστρᾶ κ.ἄ.).

79. Βλ. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, ΑΕ 1923, σ. 16, εἰκ. 25. Τά προσκνητάρια ἔχουν ἐδῶ τίς ἴδιες ἀκριβῶς θέσεις πλὴν ὁμως τά δύο, τῶν ἀνατολικῶν παραστάδων, ἔχουν ἀφαιρεθεῖ (:) προκειμένου νά τοποθετηθεῖ νεωτερικό τέμπλο.

80. Τά δύο τῶν ἀνατολικῶν παραστάδων, ὅπως ἀκριβῶς στά πῶ πάνω παραδείγματα.

81. Ὅπως γίνεται ἐνίοτε σέ μονόκλιτους βυζαντινοῦς ναοῦς, στοῦς ὁποίους αὐτόνομες τοιχογραφημένες παραστάσεις, συνήθως μέσα σέ ρηχό ἀψίδωμα, στόν βόρειο καί τόν νότιο τοῖχο, πλαισιώνουν τό μικρό τέμπλο (παρεκκλήσιο τῆς Παντανάσσης Φιλιπιάδος, Π. Βοκο-

τα ως προς τή γενική διάταξη, αλλά μᾶλλον διαφορετική λειτουργία φαίνεται νά ἔχουν τὰ περίτεχνα μαρμάρινα προσκυνητάρια τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας στή Μονεμβασιά⁸².

Μικτό φραγκοβυζαντινό ὕφος ἔχουν καί οἱ πλάγιες θύρες τῆς ἐκκλησίας. Γοτθικῆς τεχνοτροπίας εἶναι ἡ δέσμη τῶν δύο ἡμικιονίσκων, ἡ στένωση τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὰ μέσα, τὰ μικρά κιονόκρανα, οἱ συμφυεῖς μέ τούς σφονδύλους πωρόλιθοι τῶν παραστάδων. Στήν τοπική βυζαντινὴ παράδοση ἀνήκουν τὰ ὑπερυψωμένα πλίνθινα τόξα μέ τὴν περιθέουσα ὀδοντωτὴ ταινία καί τό σέ δεύτερη χρήση εὐθύγραμμο ὑπέρθυρο. Ἡ δόρεια θύρα τῆς Καθολικῆς τῆς Γαστούνης⁸³ εἶναι τό πλησιέστερο τεχνοτροπικά παράδειγμα πρὸς τίς πλάγιες πόρτες τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

Τέλος, τό δίλοβο παράθυρο τοῦ Βήματος, καθ' ὅλα βυζαντινό ως πρὸς τὴν τεχνοτροπία, ἔχει πολὺ στενοὺς τούς δύο λοβούς, κάτι πού θυμίζει ζωηρά τό παράθυρο στήν ἴδια θέση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Ἀνδρούσας.

7

Ἀπό ὅσα προηγήθηκαν εἶναι φανερό ὅτι τό μνημεῖο πού ἐξετάζουμε, ως πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονική του ἔμμεσα σχετίζεται μέ ἐκκλησίες τοῦ 12ου αἰῶνα τῆς λεγόμενης Ἑλλαδικῆς Σχολῆς, ὅπως τίς γειτονικές του στή Μανωλάδα καί τὴ Γαστούνη ἢ μέ τὴν Κοίμηση τοῦ Μέρμπακα. Σχετίζεται ὁμως ἄμεσα καί ἐντυπωσιακά μέ τούς δύο ἐπίσης γειτονικούς του ναούς, τὴ Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας καί τόν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ἀνδρούσας. Βρισκόμαστε μπροστά σέ τρία συγγενικά μνημεῖα, πού πιθανότατα κτίστηκαν ἀπὸ τό ἴδιο συνεργεῖο ἢ ἀπὸ τόν ἴδιο ἀρχιμάστορα. Καί τὰ τρία ἔχουν τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση πολὺ ἐπιμελημένων κτιρίων μέ τὰ γενικά χαρακτηριστικά τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνα, στὰ ὁποῖα ἐντάχθηκαν μεμονωμένα στοιχεῖα γοτθικῆς τεχνοτροπίας, πού διατηροῦν τὴ μορφικὴ τους συνέπεια, χωρὶς ἀλλοιώσεις.

Δυστυχῶς, οὔτε ἓνα ἀπὸ τὰ μνημεῖα αὐτὰ δέν εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένο καί κατὰ συνέπεια ἡ ἀβεβαιότητα γύρω ἀπὸ τὴν παλαιότητά τους

τόπουλος, ΠΑΕ 1977, Α', σ. 150, εἰκ. 1, Ταξιάρχες Δεσφίνας, Μ. Σωτηρίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Γ' (1962-63), σ. 177, Ἅγιος Νικόλαος Κασνίτζης καί Ἅγιος Ἀθανάσιος τοῦ Μουζάκη Καστοριάς, Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ Δ' (1938), σ. 140, Παναγία Δούπιανη, Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας, Ἀθήναι 1979, σ. 70, 72, Ἅγιος Γεώργιος στὰ Πραστειά Σιδερόντας Χίου, Χ. Κοιλιάκου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΑ' (1982-83), σ. 52, 53, εἰκ. 12 κ.ἄ.). Στὴν Γκλάτσα, τίς θέσεις τῶν ρηχῶν αὐτῶν ἀψιδωμάτων ἔχουν τὰ πλάγια προσκυνητάρια.

82. R. Traquair, Laconia I, The Mediaeval Fortress, BSA 12 (1905-1906), σ. 273, εἰκ. V.

83. R. Traquair, Frankish Architecture in Greece, Journal RIBA XXXI (1923), σ. 24-27, εἰκ. 30.

έπεκτείνεται και στή Θεοτόκο του Ἀνηλίου. Ἡ καθιερωμένη⁸⁴ ἄποψη τοῦ Ἄ. Ὁρλάνδου ὅτι τῆ Βλαχέρνα βρῆκε ὑπό κατασκευή ἢ φραγκικὴ κατάκτηση⁸⁵ τοῦ 1205, ἔχει χάσει τὰ ἐρείσματά της, δεδομένου ὅτι οἱ ὑποτιθέμενοι δυτικῆς ἐμπνεύσεως τετατοκυλινδρικοί θόλοι τῶν πλάγιων κλιτῶν της ἀποδεικνύεται ὅτι κατασκευάστηκαν πολὺ ἀργότερα⁸⁶. Καί ναί μὲν ἔγινε στόν ἐξωνάρθηκα καί στόν ὄροφο μιά προσθήκη μέ ἐμφανέστατα γοθτικῆς τεχνοτροπίας στοιχεῖα ἀκόμα ἀργότερα, πλὴν ὁμως ἀνάλογες μορφές ὑπῆρχαν καί στήν πρώτη φάση τοῦ μνημείου. Τό οὐσιῶδες εἶναι ὅτι ἡ φάση αὐτῆ τῆς Βλαχέρνας ἀποσυνδέεται ἀπό τό 1205.

Οἱ θεωρίες γιά τήν ἐφαρμογή δυτικῆς τεχνικῆς καί τεχνοτροπίας μορφῶν σέ ἐκκλησίαις τῆς Πελοποννήσου πρὶν ἀπό τήν 4η σταυροφορία εἶναι πολὺ γνωστές⁸⁷ καί ὅπωςδήποτε θά ἀποθάρρυναν μιά κατηγορηματικὴ χρονολόγηση τῶν μνημείων πού μᾶς ἀπασχολοῦν στόν 13ο αἰώνα. Καί ὁμως, ἡ ὀψιμότητά τους φαίνεται περισσότερο πιθανή. Δέν πρέπει νά παραβλεφθεῖ ὅτι οἱ ἐκκλησίαις τοῦ Μέρμπακα καί τῆς Βλαχέρνας εἶχαν πάντοτε θεωρηθεῖ ὡς οἱ ὀψιμότερες τοῦ 12ου αἰώνα⁸⁸, καθὼς καί ὅτι ἡ πρὶν ἀπό τό 1205 τοποθέτηση τῆς Βλαχέρνας στηρίζεται ἀποκλειστικά σέ διακοσμήσεις ἐγκόπτων τούβλων (cut bricks)⁸⁹, πού ἀπουσιάζουν τόσο ἀπό τῆ Θεοτόκο τοῦ Ἀνηλίου ὅσο καί ἀπό τόν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ἀνδρούσας. Ἡ ἀπουσία ἀξιόλογων διακοσμητικῶν γλυπτῶν ἀπό μάρμαρο⁹⁰, σύγχρονων πρὸς τὰ τρία μνημεῖα, σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τήν ἄριστη λιθοξοϊκὴ τους σέ πωρόλιθο, ἡ ἔκλειψη δηλαδή τῆς γνωστῆς γλυπτικῆς τοῦ 12ου αἰώνα ἀπό τὰ μνημεῖα

84. Ἡ ἄποψη αὐτῆ ἔχει γίνει εὐρύτερα ἀποδεκτὴ. Βλ. C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976, σ. 254, A. Bon, *La Morée franque, Texte*, Paris 1969, σ. 570-572, ὁ ἴδιος, *Monuments d'art byzantin et d'art occidental dans la Péloponnèse au XIIIe siècle*, Χαριστήριον εἰς Ἄ.Κ. Ὁρλάνδον, Γ', Ἀθήναι 1966, σ. 87.

85. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, *AE* 1923, σ. 32-33.

86. Βλ. παραπάνω σ. 256 καί ὑποσημ. 47, 48.

87. Δημ. Πάλλας, Ἀνάγλυφος στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, Ἐπίμετρον, *AE* 1953-54, Γ', σ. 296-298, Χαρ. Μπούρας, Βυζαντινὰ σταυροθόλια μέ νευρώσεις, Ἀθήναι 1965, σ. 65-68, A. Bon, Χαριστήριον, Γ', σ. 92-93, καί ὁ ἴδιος, *Art oriental et art occidental en Grèce au Moyen Age, Mélanges offerts à K. Michalowski*, Warszawa 1966, σ. 298, Μαν. Χατζηδάκης, Ἰστ.ΕΕ, Θ', Ἀθήναι 1979, σ. 398.

88. Megaw, *The Chronology*, σ. 129.

89. Ὁ.π., σ. 113, 114, 116, 117, 119.

90. Στὴν Παναγία Ἀνηλίου ἐκτός ἀπό τὰ spolia καί ἕνα μᾶλλον ἄτεχνο κιονόκρανο δέν σώθηκαν μαρμάρινα μέλη. Στὴν Ἀνδρούσα ἐπίσης. Στῆ Βλαχέρνα εἶναι φανερό ὅτι τὰ μαρμάρινα μέλη δέν εἶναι ὁμοιογενῆ οὔτε σύγχρονα. Παρὰ τὰ λεγόμενα ἀπό τόν Ὁρλάνδο δέν ἀποτελοῦν ὄργανικό σύνολο, οὔτε στό τέμπλο οὔτε στά θυρώματα. Εἶναι μιά πλούσια συλλογὴ μελῶν σέ δευτέρη χρῆση πού δέν ὑποβοηθεῖ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου.

αυτά⁹¹, αποτελεί επίσης μιὰ σοβαρή ένδειξη όψιμότητας. Τό μικρό σχετικά μέγεθος τών εκκλησιών, τόσο του Άνηλίου όσο και της Άνδρούσας, δέν έρχεται σέ αντίθεση μέ τίς πιθανές οικονομικές δυσκολίες του έλληνικού στοιχείου μετά τό 1205, γιά τίς όποιες έγινε λόγος στην άρχή αυτής της μελέτης. Τό πλήθος πάντως τών χαρακτηριστικών γιά τόν 12ο αιώνα μορφών και κατασκευών πού άπαντούν στά μνημεία πού έξετάζουμε, μαρτυρεί τή σχετική πρωιμότητά τους μέσα στην περίοδο της φραγκοκρατίας. Μαρτυρεί επίσης τήν έπιμονή τών παραδοσιακών τρόπων στην περιοχή, μετά τήν κατάκτησή της.

Δυστυχώς, κάποια ιδιαίτερα στοιχεία πού θά διαφοροποιούσαν κατηγορηματικά τά μνημεία της 12ης από εκείνα της 13ης εκατονταετίας δέν έχουν προσδιοριστεί ακόμα. Κατά τόν Antoine Bon⁹² «... Στο διάστημα του 12ου αιώνα πολλαπλασιάζονται οι έπαφές μεταξύ της βυζαντινής Άνατολής και της Δύσεως, της όποίας ό πολιτισμός πραγματοποιεί από τήν πλευρά του προόδους άποφασιστικής σημασίας. Τά άποτελέσματα τών έπαφών αυτών και ή άκριβής χρονική στιγμή πού θά μπορούσαν νά εκδηλωθούν στην έλληνική τέχνη –πρό ή μετά τήν 4η σταυροφορία– είναι πολύ δύσκολο νά προσδιοριστούν. Πιστεύουμε ότι ή άβεβαιότητα πού περιβάλλει τά ζητήματα αυτά θά μπορέσει νά περιοριστεί έφόσον ή έρευνα πού θά τείνει προς τό αντικείμενο, θά βασιστεί στην άκριβή άνάλυση της κάθε περιπτώσεως...».

Η άνάλυση πού πραγματοποιήθηκε στή μελέτη του προκείμενου μνημείου, όπως έγινε δυστυχώς φανερό, δέν μπορεί νά περιορίσει άμεσα αυτή τήν άβεβαιότητα. Τό μόνο άσφαλές γιά τήν ώρα είναι ότι τό φραγκοβυζαντινό αρχιτεκτονικό ιδίωμα στην Πελοπόννησο πλουτίζεται μέ ένα ακόμα μνημείο.

Άθήνα

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

91. Βλ. Α. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, Paris 1967, σ. 93 κ.έ. Lask. Bouras, *Architectural Sculptures of the 12th and early 13th Century in Greece*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-79), σ. 63-72.

92. Χαριστήριο, Γ', σ. 93.

SUMMARY

THE FRANCO-BYZANTINE CHURCH OF THE VIRGIN AT
ANHELION (GLATSA), IN ELIS

The building activity in Peloponnesus during the 13th century has two interesting aspects: on one hand the raising of some great churches of purely Gothic style and on the other the building of smaller Orthodox churches which continued the local Byzantine tradition and in some cases adopted some architectural forms from the West. The study of Byzantine architecture in Greece during the 13th century and of its relations with the social status of builders is very difficult because of the limited number of monuments, lack of information in the written sources and their approximate dating. One of the monuments which seem to fall within these limits is the church of the Virgin, close to the village Anhelion, sometimes called Glatza, in Elis.

The study of the church begins with the documentation and the description. The monument is now in ruins, and in a very poor state of preservation. It is a three aisled building, with narthex and bema. Only the eastern part of it preserves its original height. No texts or inscriptions are related to the monument.

A thorough study of the remains of the building, some dispersed architectural members, and a number of old photographs of the German Archaeological Institute, made possible the restoration drawings of the building. It is clear that the church of the Virgin was a three aisled timber roofed basilica with a vaulted narthex and tripartite vaulted sanctuary, of modest proportions. Some of its architectural features (interior proskynetaria, string courses, cornices and doorframes) have an undisputable Gothic character, but some others (type of masonry, dentil courses, interior cornices, windows of the apses) fit well with the established architectural vocabulary of 12th century Greece.

The church of Anhelion is another example of timber roofed basilica in Greece and can be added to a list of ten other Middle Byzantine churches of the same type which have been studied these last years. This proves, in spite of older theories, that the Early Christian basilical plan, drastically reduced in scale, continued to be employed in Hellas and Peloponnesus in the Middle Byzantine period.

Stylistic and structural features suggest a close relation between the church of the Virgin and the Byzantine monuments of late 12th century in Greece. More specifically, the church of the Virgin displays close similarities with two other monuments of western Peloponnesus, that is the catholicon of the Vlacherna monastery in Elis and the chapel of Saint George outside the castle

of Androussa. It is fairly possible that all the three monuments were built by the same architect or the same group of builders.

The precise date of the church of Anhelion is not known. The two relative monuments mentioned above are only approximately dated. It is possible that all three were built in the early 13th century.

Technical University of Athens

CHARALAMBOS BOURAS